4У
Ф41

1705

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. М.П.ДРАГОМАНОВА

ТИМКОВА ВАЛЕНТИНА АНДРІЇВНА

УДК 801.561.3.

ДВОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З ПРЕДИКАТАМИ ЯКОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

10.02.01 - українська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

БІБЛІОТЕКА
НПУ імені М.П. Драгоманова

Київ - 1998

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова
100310553

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі української мови Вінницького державного педагогічного інституту, Міністерство освіти України

Науковий керівник – доктор філологічних наук, професор ІВАНИЦЬКА НІНА ЛАВРЕНТІЇВНА, Вінницький державний педагогічний інститут, завідувач кафедри української мови

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор ГОРОДЕНСЬКА КАТЕРИНА ГРИГОРІВНА, Інститут української мови НАН України, провідний науковий співробітник

кандидат філологічних наук, доцент ЧУМАК ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ, Український мовно-інформаційний фонд НАН України, заступник директора

Провідна установа: Київський державний лінгвістичний університет, кафедра загального та українського мовознавства, Міністерство освіти України, м. Київ

Захист відбудеться 25 лютого 1998 року о 14^{30} годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 01.33.04 в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова (252601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (252601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розісланий "22" січня 1998 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради Вишневська Г.П.

Загальна характеристика роботи

У сучасному мовознавстві помітна тенденція до ускладнення досліджень із синтаксису, що зумовлено намаганням глибше проникнути в механізм функціонування синтаксичного рівня мови в цілому й кожної з його одиниць зокрема. Воно виявилося передусім у зверненні дослідників до змістового боку речення, або його семантичної структури, що ґрунтується на предикатних і непредикатних знаках. Виділення у структурі речення глибинного семантичного ярусу, що тісно пов"язаний з його поверхневим, формально-граматичним ярусом, спричинилося до нового уявлення про речення як об"єкт дослідження: воно постало тепер багатомірною одиницею. Проблема співвідношення цих двох ярусів структури речення набула в сучасному синтаксисі особливої актуальності. Істотною відмінністю нового семантико-синтаксичного підходу до вивчення структури простого речення є те, що він ґрунтується на семантико-синтаксичній категорії валентності предиката, тоді як у центрі опису формально-граматичної структури перебувало підметово-присудкове ядро. Саме валентність предиката, яка відображає його значеннєво зумовлену сполучуваність з іншими непредикатними компонентами, визначає тип семантико-синтаксичної структури речення.

Актуальність теми дослідження. Найбільш вивчена породжувальна здатність предикатів дії та стану. Інші семантичні типи предикатів, зокрема із значеннями процесу, якості та кількості, схарактеризовані, хоч і не завжди послідовно, лише як самостійні типи предикатів за їх диференційними ознаками та спеціалізованими морфологічними засобами вираження. У ролі організаційного центру речення вони ще не вивчалися ні в російському, ні в українському мовознавстві. Зважаючи на це дослідження семантико-синтаксичної структури двоскладних речень з предикатами якості є не тільки актуальним, але й зовсім новим у теорії речення сучасної української мови.

Першою спробою дослідити формально-граматичну структуру простого двоскладного речення у взаємозв"язку з його семантико-синтаксичною структурою в українському мовознавстві стала монографія Н.Л.Іваницької "Двоскладне речення в українській мові" (К.: Вища школа, 1986). Проте в цій праці формально-граматичний ярус структури двоскладного речення пов"язаний лише з одним ярусом їх семантичної структури – семантико-синтаксичним і зовсім не спів-

відноситься з глибинним, власне-семантичним ярусом.

Характерно, що для опису семантичної і формально-граматичної структури речення використовувалась різна кількість ярусів. Відомі мінімальні двоярусні концепції, в яких виділяється ярус значення (змісту) і ярус синтаксичного оформлення, і максимальні чотириярусні концепції. У пропонованій дисертаційній роботі двоскладне речення вважається одиницею з багатоярусною організацією. До аналізу залучено три його яруси: власне-семантичний, семантико-синтаксичний та формально-граматичний. Базовим є власне-семантичний ярус, бо з нього починається формування семантичної структури речення: семантичною валентністю предиката якості визначається набір залежних від нього непредикатних аргументів, тобто семантично елементарне речення. Семантико-синтаксичний ярус займає проміжне місце між власне-семантичним та формально-граматичним ярусами. Він показує, як використовуються можливості української мови в реалізації семантичних функцій непредикатних аргументів. Водночас його компоненти спрямовані у формально-граматичний ярус речення, в якому вони співвідносяться з відповідними формально-синтаксичними функціями членів речення. Саме в єдності цих трьох ярусів, компоненти яких перебувають у певних функціональних зв"язках і співвідношеннях, двоскладне речення з предикатами якості постає як багатомірна одиниця.

Необхідність дослідження цих двоскладних речень зумовлена також відсутністю загальноприйнятої семантичної класифікації предикатів, в якій би були визначені основні типологічні ознаки предикатів якості. В окремий семантичний тип предикатів в українському мовознавстві порівняно недавно їх виділив І.Р.Вихованець, чітко відмежувавши від предикатів дії, стану та процесу. Його характеристика предикатів якості є досить повною й докладною. Саме тому на визначених у ній типологічних ознаках предикатів якості побудовано аналіз їх породжувальної (реченнєвотвірної) здатності, тобто їх організаційної ролі в семантичній структурі елементарних речень.

Зв"язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації входить до плану науково-дослідної роботи кафедри української мови Вінницького державного педагогічного інституту як складова її комплексної теми.

Мета дисертаційної роботи – дослідити семантико-синтаксичну структуру двоскладних речень з предикатами якості в сучасній ук-

раїнській мові. Для досягнення цієї мети розв"язано такі основні завдання:

1/ з"ясовано семантичну суть предикатів якості, окреслено межі їх валентної рамки;

2/ встановлено семантичні різновиди одно- та двовалентних предикатів якості;

3/ визначено семантичні й морфологічні варіанти суб"єктної та об"єктної синтаксем;

4/ виявлено параметри кількісної градації ознаки, вираженої одно- та двовалентними предикатами якості;

5/ розмежовано обов"язкову і факультативну валентність одно- та двовалентних предикатів якості;

6/ подано порівняльну характеристику валентно-непов"язаних компонентів у позиційній структурі двоскладних речень з одно- та двовалентними предикатами якості;

7/ встановлено співвідношення семантичної і формально-граматичної структури речень з одно- та двовалентними предикатами якості.

Наукова новизна виконаної дисертації полягає в тому, що в ній уперше в українському мовознавстві на принципово нових теоретичних засадах семантико-синтаксичної валентності досліджено реченнєвотвірну здатність предикатів якості, визначено критерії їх поділу на одно- та двовалентні предикати, встановлено типи детермінантних поширювачів у двоскладних реченнях, породжених одно- та двовалентними предикатами якості, виявлено співвідношення їх семантичної і формально-граматичної структури.

Джерелами фактичного матеріалу послужили твори української художньої літератури, довідкова і підручникова література, а також газети і журнали.

Методи дослідження. У роботі використано два основних методи: описовий і зіставний.

Теоретичне значення дисертаційної роботи. Висновки й узагальнення проведеного дослідження сприяють глибшому пізнанню семантико-синтаксичної категорії валентності, збагачують новими ідеями теорію простого речення й предикації, формують наукові засади для проведення аналізу семантико-синтаксичної структури речень, породжених іншими типами предикатів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані для написання навчальних підручників і посібників з синтаксису сучасної української літературної

мови, а також для підготовки спецкурсів з теорії валентності чи семантичного синтаксису. Матеріалами дослідження можна скористатися в лексикографічній практиці, зокрема для визначення прикметникового керування.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційної роботи були викладені в повідомленнях на Міжнародній науково-теоретичній конференції, присвяченій актуальним проблемам функціональної граматики (м.Донецьк, 1994 р.), науковій конференції "Мовна дійсність в Україні" (м.Вінниця, 1994 р.), звітній науковій конференції викладачів і студентів філологічного факультету Вінницького державного педагогічного інституту (м.Вінниця, 1995 р.), Всеукраїнській науковій конференції "Актуальні проблеми синтаксису", присвяченій 85-річчю професора І.І.Слинька (м.Чернівці, 1997 р.) та ін. З досліджуваної проблеми опубліковано 10 наукових праць, серед яких 5 статей.

Особистий внесок здобувача. Уперше в українському мовознавстві семантико-синтаксичну структуру двоскладного речення пов"язано із семантичною валентністю предикатів якості, розмежовано їх обов"язкову і факультативну валентність, визначено семантичні різновиди одно- та двовалентних предикатів якості, вмотивовано виділення детермінантних поширювачів із синкретичними локативно-об"єктними й темпорально-об"єктними значеннями.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Вона складається із вступу, двох розділів, висновків та списку використаних джерел. Обсяг дисертації - 174 сторінки. Таблиць і додатків немає. У списку використаних джерел налічується 172 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертаційної роботи, вказано на її зв"язок з науковими планами й темами, визначено мету, завдання, наукову новизну, джерела фактичного матеріалу, методи, теоретичне й практичне значення дослідження, апробацію його результатів та особистий внесок здобувача.

У першому розділі "Семантико-синтаксична структура речень з одновалентними предикатами якості" з"ясовано семантичну природу предикатів якості й особливості їх валентної рамки, вмотивовано розмежування обов"язкової й факультативної валентності цих предикатів, визначено лексико-семантичне наповнення одновалент-

них предикатів якості, синтетичні й аналітичні модифікатори вираженої ними ознаки, встановлено типи валентно-незв"язаних компонентів у двоскладних реченнях з одновалентними предикатами якості, співвідношення семантичної і формально-граматичної структури цих речень, а також особливості реалізації одновалентних предикатів якості у формально-граматичній структурі двоскладного речення.

Породжувальна функція предикатів якості має свою специфіку, яка зумовлена їх семантичною природою, передусім специфікою ознаки, яку вони виражають. Предикати якості передають таку статичну ознаку, яка є постійною, невід"ємною ознакою істоти або предмета і визначає їх характеризаційну своєрідність, відмінність від інших істот або предметів. Саме це спричинилося до їх зв"язку лише з носієм якісної ознаки, тобто до одномісності їх валентної рамки. Одновалентні предикати якості здатні формувати мінімальні й однотипні, але достатні у граматичному й комунікативному плані реченнєві одиниці. У семантико-синтаксичній структурі таких речень виділяється предикатна синтаксема із значенням якості та субстанціальна синтаксема, що вказує на суб"єкта якісної ознаки, у формально-граматичній структурі - позиція присудка, який морфологічно диференціюється як іменний складений присудок, у якому роль семантично навантаженого компонента виконують якісні прикметники, і позиція підмета.

Синтаксеми із значенням суб"єкта якісної ознаки, зумовленій предикатом якості, властиві семантико-синтаксичні ознаки пасивності та статичності, які уможливили те, що носіями якісної ознаки бувають як назви істот, так і назви конкретних предметів, пор.: Жінка вродлива; Дівчина горда; Дідусь мудрий; Кінь вороний; Собака злий; Комар кусливий; Вода холодна; Цукор солодкий; Хліб м"який; Праска гаряча; Метал плавкий.

На вираженні предикатів якості спеціалізуються тільки якісні прикметники, тому що вони передають власне-ознаку. Значення якості особливе тим, що воно представляє статичну ознаку, тоді як значення дії та процесу відповідних предикатів - динамічну ознаку.

Тематичні різновиди статичної ознаки істотно відрізняються від тематичних різновидів динамічної ознаки. Вони охоплюють широкий спектр ознак істот і предметів, виразниками яких є якісні прикметники різних лексико-семантичних груп. У ролі предикатів якості вживаються прикметники, що визначають: I/ типові риси характеру, вдачі, поведінки людей, особливості їх психічного скла-

ду: боязкий, вередливий, гордий, добрий, жадібний, завбачливий, коректний, лагідний, лукавий, мстивий, мужній, наївний, обережний, порядний, ретельний, сумний, тихий, чемний, чесний, хитрий; колір і його відтінки: білий, голубий, жовтий, жовтогарячий, зелений, малиновий, рудий, сивий, сірий, фіолетовий; 3/ масть тварин: буланий, вороний, гнідий, карий, половий, рябий, сірий; 4/ розмір, обсяг, відстань: великий, малий, середній, вузький, широкий, глибокий, мілкий, довгий, короткий, куций, далекий, близький; 5/ фізичні якості істот: здоровий, дужий, сильний, хворий, кволий, худий, тонкий, тендітний, гладкий, товстий, ситий, повний, німий, глухий, сліпий, кривий; 6/ позитивну або негативну оцінку кого-, чого-небудь: гарний, красивий, вродливий, чудовий, дивовижний, хороший, поганий, гидкий, бридкий, страшний, кепський, непоказний; 7/ ознаки, що сприймаються дотиком: гострий, тупий, колючий, твердий, м"який, пухкий, мокрий, жорсткий, шкарубкий, липкий; 8/ смакові якості чого-небудь: гіркий, кислий, солодкий, солоний, терпкий, пекучий, жирний; 9/ ознаки, що сприймаються органами нюху: пахучий, пахучий, духмяний, запашний, ароматний, смердючий, вонючий, затхлий; I0/ властивості звуків, які видають або створюють істоти чи предмети: голосний, дзвінкий, гучний, шумний, тихий, мелодійний, рипучий, скрипучий, хрипкий, шепелявий; II/температурні властивості: гарячий, жаркий, душний, спекотний, теплий, холодний; I2/ зовнішню форму (обриси, контури тощо) предметів або частин людського тіла: круглий, випуклий, угнутий, кривий, прямий, плоский, крутий, стрімкий, пологий, похилий, спадистий; I3/ вагу предметів: важкий, тяжкий, легкий, невагомий; I4/ вікові ознаки істот чи предметів: молодий, юний, старий, літній, поважний, солідний, статечний, давній; I5/ інтелектуальну спроможність людей: розумний, здібний, геніальний, тямущий, дурний; I6/ соціальне становище людей: багатий, заможний, бідний, вбогий, злиденний; I7/ фізичні властивості речовин, матеріалів тощо: в"язкий, сипкий, сипучий, тягучий, крихкий, гнучкий, пружний, ковкий, ламкий, еластичний, клейкий, ядучий та ін.

Однією з типологічних ознак одновалентних предикатів якості є їх здатність виражати два ступені безвідносного вияву ознаки - недостатній і надмірний. Недостатній, або неповний, послаблений, ступінь вияву ознаки передають синтетичні й аналітичні предикатні форми. Синтетичними є похідні якісні прикметники із суфіксами -уват-(-юват-), -ав-(-яв-), -аст-(-яст-), -ист- та префіксом про-

і префіксоїдом напів-: Сукня зеленувата; Сукня зеленава; Сукня зеленаста; Сукня зелениста; Вода прохолодна; Скло напівпрозоре. До аналітичних засобів вираження недостатнього ступеня вияву ознаки належать трохи (трішки, трошки), не дуже, ледве, ледь і под.: Шкіра трохи бліда; Папір трішки пухкий; Хліб не дуже свіжий; Вода ледь тепла. Окремий різновид аналітичного вираження недостатнього ступеня вияву ознаки становлять ті форми, які утворені з власне-прикметника й аналітичної морфеми, співвідносної з частками, що походять з підрядних порівняльних сполучників як, мов, немов, мовби, немовбито, наче, неначе, начебто, неначебто, ніби, нібито. Такі аналітичні предикатні форми виражають значення неповноти вияву ознаки з відтінком невпевненості, сумніву, ілюзорності, пор.: Хліб теплуватий і Хліб мовби теплий; Штани вузькуваті і Штани наче вузькі; Спідниця широкувата і Спідниця нібито широка.

Надмірний ступінь вияву ознаки так само передають синтетичні й аналітичні предикатні форми, проте їх потенціал значно більший. До синтетичних належать похідні якісні прикметники із суфіксами -енн-, -езн-/-елезн-, -уч-(-юч-), -ущ-(-кущ-) та префіксами пре-, над-, пра-, архі-, супер-, ультра- й ін.: Степ широченний (широчезний); Плащ довжелезний; М"ясо жирнюче; Тварина худюча (худюща); Дитя прехороше; Свердловина надглибока; Джерела прадавні; Матеріал архістерильний; Волокно супереластичне; Метали ультрастійкі У сучасній українській мові переважає аналітичне вираження інтенсивності ознаки предикатів якості. Цьому сприяє використання аналітичних інтенсифікаторів типу дуже, досить, надто, занадто, надміру, непомірно, надзвичайно, невимовно, навдивовижу, вкрай, вельми, страх, страшно, страшенно й под.: Борщ дуже смачний (В.Малик); Дівчина досить скромна (О.Гончар); Вона була занадто полохлива (Б.Грінченко); Хлопчик надзвичайно розумний (Марко Вовчок); Клумба буйна й невимовно красива (Л.Первомайський); І генерал її посватав, Бо страх хорошая була, А генерал був страх багатий (Т.Шевченко); Гафійка страшенно горда (М.Коцюбинський).

Специфіка позиційної структури двоскладних речень, утворених одновалентними предикатами якості, виявляється також у кількісному та якісному складі валентно-непов"язаних компонентів. Перший тип цих компонентів представляють присубстантивні узгоджені та неузгоджені другорядні члени речення, що виступають у прип'ідметовій позиції. Ця сполучуваність може бути наслідком нейтралізованої семантико-синтаксичної валентності, коли власне-при-

кметник переміщається із центральної позиції головного члена в залежну атрибутивну позицію, втрачаючи при цьому свою єдину суб"єктну валентну позицію (пор.: Високе дерево гнучке ← Дерево гнучке + Дерево високе; Сині очі звабливі ← Очі звабливі + Очі сині), або опосередкованої семантико-синтаксичною валентністю сполучуваності опорних іменників – назв предметів із залежними ад"єктивованими іменниками конкретного значення чи опорних іменників предметного значення із залежними прикметниками, похідними від таких ад"єктивованих іменників (пор.: Материна хата стара ← Хата стара + Мати має хату; Моя сукня гарна ← Сукня гарна + Я маю сукню; Стебла жита гнучкі ← Стебла гнучкі + Жито має стебла; Щоки в неї були червоні ← Щоки були червоні + Вона має щоки; Ситцеве плаття легке ← Плаття легке + Плаття пошите із ситцю; Підгірське село тихе ← Село тихе + Село розташоване під горою.

Другий тип валентно-непов"язаних компонентів становлять детермінанти. З-поміж різних детермінантних поширювачів предикативного ядра двоскладних речень, до складу якого входять одновалентні предикати якості, визначальна роль належить детермінанту з порівняльною семантикою, який утворюється з актуалізованого непредикатного іменника підрядної порівняльної частини, що виступав у позиції субстанціальної синтаксеми суб"єкта якісної ознаки, та порівняльних сполучників як, мов, немов, мовби, немовби, ніби, наче, неначе, неначебто й ін., пор.: Брови чорні, як смола ← Брови чорні, як смола чорна ← Здавалося (модальний компонент) + Брови чорні (елементарне речення з семантичною функцією тотожності) + пропозиціональний предикат із семантичною валентністю тотожності + Смола чорна (елементарне речення з семантичною функцією тотожності). Напр.: Груші здорові, як кулаки, та солодкі, як мед (І.Нечуй-Левицький); Діти дрібні, мов рябка (М.Стельмах); Козак високий та кремезний, неначе дуб (П.Куліш); Сонце білозубе, наче негр (Д.Павличко).

До активних поширювачів предикативного ядра двоскладних речень, сформованого з участю одновалентного предиката якості, належать також детермінанти з локативною й темпоральною семантикою, які можуть бути виражені морфологізованими прислівниками або адвербіалізованими прийменниково-відмінковими формами, які вказують на різні параметри вияву якісної ознаки щодо просторового або часового орієнтирів, напр.: Ліс навкруги густий (П.Куліш); Небо вгорі чисте, а зорі на ньому ясні, роса на травах щедра і тепла

(С.Скляренко); За будинком садочок густий, старий вже (Марко Вовчок); Тоді Десна була глибока і бистра (О.Довженко); Зранку небо біле й сухе, а степ – сліпуче-яскравий (В.Близнець); До Дмитра дівка хитра (Укр.нар.прислів"я); У дитинстві син був боязким (З журналу); Того року осінь була суха (Г.Тютюнник); Ціле літо діти були веселі.

Детермінанти з іншими адвербіальними значеннями становлять периферію в позиційній структурі речень з одновалентними предикатами якості. До них належить детермінант із причиновою семантикою, що вживається здебільшого у формі від + род.в., зрідка – в інших формах (Його лице червоне від спеки (О.Кобилянська); Лице його було мокрим від поту (Г.Тютюнник); Через скупість чоловік нещасний (І.Карпенко-Карий), а також детермінант із допустовою семантикою (А Чіпка, наперекір світові й людям, якийсь веселий, радий (Панас Мирний); Всупереч негоді люди бадьорі).

У формально-граматичній структурі двоскладних речень одновалентні предикати якості реалізує іменний складений присудок, в аналітичній будові якого роль основної частини виконують якісні прикметники, що вживаються у формах називного та орудного відмінків. У присудкову позицію ці форми прикметників переводять дієслівні власне- та невласне-зв"язки. У прикметниковому вираженні предикативної ознаки домінанта належить зв"язкам, ужитим у нульовій формі теперішнього часу та у формах минулого часу. На визначення відмінкової форми присудкового якісного прикметника має вплив тільки нульова зв"язка, бо при ній він виступає у формі називного відмінка, який вказує на постійну, характерну якісну ознаку істоти або предмета: Земля кругла; Листя зелене; Сніг білий; Вода прозора; Мед липкий. Форми минулого часу дієслова-зв"язки бути вживаються як у формі називного, так і орудного відмінка якісних прикметників: Дід був непорушний, мовчазний і понурий (І.Франко); Дівчата були раді (О.Кобилянська); Дівчина була нерозумною (Б.Грінченко); А річка була прозорою (З.Тулуб).

Дієслівні невласне-зв"язки крім основної граматичної функції надають присудкові додаткових семантичних відтінків, оскільки вони не зазнають цілковитої десемантизації. До найуживаніших невласне-зв"язок іменного складеного присудка з основною прикметниковою частиною належать дієслова ставати (стати), робитися (зробитися). Вони виражають граматичні значення часу, способу, особи та виду і вказують водночас на становлення або наявність певної якісної ознаки в істоти чи предмета: ...Кожен раб, як тільки хрис-

тиянство те перейме, стає покірним, чесним, роботящим (Леся Українка); Небо робиться темним (Г.Тютюнник); Його лице стало ясним (П.Панч); Небо зробилося свіжим і чистим (Г.Тютюнник). Решта дієслів обмеженіше вживається у функції зв"язкового компонента іменного складеного присудка. Виражаючи ті самі дієслівні граматичні значення, вони розрізняються своїми семантичними відтінками. Одні з них (лишатися - лишитися, залишатися - залишитися, зоставатися - зостатися) вказують на те, що істоти та предмети продовжують бути носіями тієї якісної ознаки, яка їм була властива і раніше (Будинки лишились цілими; Син залишився живим; Кава зосталась цілою), інші невласне-зв"язки встановлюють, якою насправді є якісна ознака істоти або предмета (виявитися) і якою вона може сприйматися кимсь (здаватися - здатися, вважатися), пор.: Річка виявилась глибокою; Волосся здається густим; Гори здавались чорними; Батон здався твердим; Клас вважався сильним.

Найслабіше зв"язкова функція виявляється в дієслів бувати та рости, бо у складі іменного складеного присудка вони більше, ніж інші невласне-зв"язки, зберігають свої лексичні значення. Так, дієслово бувати вказує на епізодичність вияву якісної ознаки в істот або предметів (Я буваю веселою; Груші бувають терпкими), а дієслово рости надає якісній ознаці істот та предметів значення безперервності її вияву (Діти ростуть здоровими).

Характеристична ознака істот і предметів, визначена одновалентними предикатами якості, може мати обмеження у своєму вияві. Суть цих обмежень полягає найчастіше в наявності інших осіб або предметів, щодо яких тільки і виявляє свою ознаку її носій. Така онтологічна особливість вияву характеристичної ознаки істоти чи предмета спричиняється до відкриття одновалентними предикативними якісними прикметниками безвідносної міри ознаки ще однієї, тобто другої, валентної позиції залежного непредикатного іменника із семантико-синтаксичною функцією об"єкта обмеження, яка відрізняється від обов"язкової валентної позиції суб"єкта якісної ознаки своєю факультативністю, ситуативністю. Вона потенційно можлива для більшості предикативних якісних прикметників зазначених лексико-семантичних груп.

Об"єктна синтаксема із значенням обмеження відзначається великою різноманітністю морфологічних форм свого вираження. Вибір цих форм значною мірою залежить від значень предикативних прикметників, а також від значень іменників, що виконують семантико-синтаксичну функцію об"єкта обмеження. Характерно, що в цьому на-

борі морфологічних форм виділяються ізофункціональні варіантні форми. Так, зокрема, у сучасній українській мові майже всі форми родового відмінка іменників та займенникових іменників із прийменником для вживаються як семантичні й морфологічні варіанти безприйменниковго давального відмінка відповідних іменників та займенникових іменників, пор.: Хустка гарна мені (для мене); Вода гаряча дитині (для дитини); Валіза важка підліткові (для підлітка). Як семантичні і морфологічні варіанти функціонують також форми родового відмінка з прийменником до та орудного з прийменником з (із) (пор. Касир привітний до людей (з людьми); Батько добрий до дітей (із дітьми), знахідного відмінка з прийменником на, давального безприйменникового та родового відмінка з прийменником для (пор. Костюм великий на мене (мені, для мене); Сукня вузька на сестру (сестрі, для сестри) та ін. Іменники - назви конкретних предметів, які обмежують вияв ознаки суб"єкта якості, виступають здебільшого у формі родового відмінка іменників із прийменником для: Ячмінь дрібний для решета; Рів мілкий для труб.

Для більшості простих двоскладних речень з одновалентними предикатами якості характерний збіг їх власне-семантичної, семантико-синтаксичної та формально-граматичної структури. Семантично елементарне речення, утворене одновалентними предикатами якості, реалізує елементарне просте речення, формально-граматичну структуру якого формують тільки головні члени речення.

У другому розділі "Семантико-синтаксична структура речень з двовалентними предикатами якості"визначено семантичну сутність двовалентних предикатів якості та їх валентне оточення, встановлено лексико-семантичне наповнення двовалентних предикатів якості й особливості кількісної модифікації вираженої ними ознаки, типи валентно-незв"язаних компонентів, а також співвідношення семантичної і формально-граматичної структури двоскладних речень з двовалентними предикатами якості.

Двовалентні предикати якості відрізняються від одновалентних тим, що вони виражають постійну, внутрішню ознаку предмета у зв"язку з ознакою іншого предмета. Це означає, що крім валентної позиції непредикатного аргумента із семантичною функцією носія якісної ознаки вони відкривають ще одну обов"язкову валентну позицію - позицію непредикатного аргумента із семантичною функцією об"єкта. Отже, як центральний компонент семантично елементарного речення двовалентний предикат якості виступає в оточенні двох аргументних семантем - носія якісної ознаки та об"єкта. У семантико-синтаксич-

ному ярусі елементарного речення семантемі об"єкта відповідає об"єктна синтаксема із функцією об"єкта порівняння якісної ознаки. Так, зокрема, у реченні Юнак розумніший за дівчину (від дівчини) предикат якості розумніший для реалізації свого значення потребує залежного об"єктного компонента із семантикою особи, у зіставленні з ознакою якої визначається кількісна характеристика ознаки суб"єкта якості. Предикат якості найрозумніший у реченні Юнак найрозумніший серед ровесників вимагає залежного об"єктного компонента із значенням сукупності осіб, бо тільки воно дає змогу виділити найвищий вияв ознаки в суб"єкта якості із сукупності однотипних ознак. Значно рідше об"єктна синтаксема виконує функцію об"єкта обмеження якісної ознаки. Так, наприклад, у реченні Хлопець вірний дівчині предикат якості вірний може реалізувати своє значення "постійний, незрадливий у почуттях" тільки за наявності залежного об"єктного компонента із значенням особи, якої стосується якісна ознака іншої особи. В об"єктній характеристиці якісної ознаки двовалентних предикатів домінанту становить валентність об"єкта порівняння.

Вживання предикатів якості у валентному оточенні двох залежних непредикатних іменників – це необхідна, самодостатня умова для вираження якісної ознаки істоти або предмета. Саме за кількістю таких самодостатніх, обов"язкових валентних позицій залежних іменників предикати якості поділяються на одновалентні й двовалентні.

Якісна ознака двовалентних предикатів, яка порівнюється з однотипною ознакою в іншому предметі, може зазнавати семантичної конкретизації, суть якої полягає у виділенні об"єкта, який обмежує вияв такої ознаки. Це спричиняється до відкриття двовалентними предикатами якості третьої факультативної валентної позиції із семантико-синтаксичною функцією об"єкта обмеження, яку виконують непредикатні іменники переважно на позначення частин тіла людини, пор.: Лицем (з лиця) дівчина звабливіша за хлопця; Син ширший у плечах від батька; Своїми довгими віями дитя найпримітніше серед малят; Обличчям внучка схожа на бабусю; Вона лицем подібна до ікони; Очима й бровами брат однаковий із сестрою. Використання у факультативній валентній позиції об"єкта обмеження іменників, що позначають частини якогось предмета, трапляється дещо рідше. Воно можливе за умови, якщо функції суб"єкта якісної ознаки й об"єкта порівняння виконують іменники – назви неістот, пор.: Каштан найкрасивіший серед дерев своїми свічками; Липа найдивовижніша з-по-

мік дерев своїм духмяним цвітом; Пирій подібний до конвалії своїм кореневищем; Явір відмінний від дуба своєю пірамідальною кроною. Проте факультативна валентність об"єкта обмеження більш характерна для одновалентних, ніж для двовалентних предикатів якості.

Двовалентні предикати якості становлять семантично неоднорідну групу. Її ядро формують предикати, що дають кількісну характеристику ознаки предмета, зіставляючи її з такою самою ознакою в іншому предметі, або виділяють якусь ознаку із сукупності однотипних ознак за найбільшим її виявом у цьому предметі. Співвідносну міру якості передають синтетичні та аналітичні форми прикметників вищого і найвищого ступенів порівняння: Байка м"якша за ситець; Жінка молодша від чоловіка; Матіола найзапашніша серед квітів; Дуб наймогутніший з усіх дерев; Пеніцилін найбільш ефективний серед антибіотиків; Хлопець найменш витривалий з-поміж ровесників. Двовалентні предикативні якісні прикметники безвідносної міри ознаки налічують порівняно небагато одиниць, що належать до різних лексико-семантичних груп. Серед них прикметники, що вказують на частковий або повний збіг ознак, а також на їх відмінність у двох порівнюваних істотах чи предметах (схожий, подібний, однаковий, тотожний, адекватний, відповідний, несхожий, неоднаковий, нетотожний, неадекватний, невідповідний, відмінний, різний), виражають позитивне або негативне ставлення до кого-, чого-небудь (любий, милий, дорогий, близький, немилий, нелюбий, осоружний, остогидлий, ненависний), сприйняття, розуміння, усвідомлення чого-небудь кимсь (зрозумілий, доступний, дохідливий, незрозумілий, недоступний, недосяжний), необхідність або шкідливість чогось кому- чи чому-небудь (потрібний, необхідний, доцільний, непотрібний, недоцільний), відомість або невідомість кого-, чого-небудь комусь (відомий, знайомий, невідомий, незнайомий), передають зв"язки та співвідношення між науковими поняттями або одиницями (паралельний, перпендикулярний, синонімічний, омонімічний, антонімічний, симетричний, пропорційний), різні види стосунків між людьми (вірний, відданий, невірний, вдячний). Деякі двовалентні предикати якості виражають семантично розрізнені прикметники безвідносної міри ознаки: гідний, негідний, достойний, недостойний, вартий, невартий, повний (повен).

Кількісна модифікація якісної ознаки двовалентних предикатів має свою специфіку. Вона виявляється передусім у тому, що недостатній та надмірний ступені вияву їх ознаки передають тільки аналітичні засоби, набір яких у цілому збігається з тим, що використовується для кількісної модифікації ознаки одновалентних предикатів якос-

ті, пор.: Вона трохи молодша за нього (М.Олійник); Він не дуже схожий на нашого діда (О.Довженко); Лице стає ніби похмурішим (О. Гончар); Катруся дуже схожа на матір (О.Іваненко); Кущик дуже знайомий Василеві (Ю.Мушкетик); Молоко вкрай необхідне малюкам; Автор надзвичайно вдячний спонсорові. Відмінними є лише аналітичні інтенсифікатори якісної ознаки, вираженої прикметниками вищого ступеня порівняння, серед яких найуживанішими є значно, набагато, далеко, куди та ін.: Будинки значно вищі від дерев; Шуба набагато дорожча за пальто; Солома далеко краща за полову; У науці Матвій куди за неї сильніший (С.Васильченко).

Морфологічне вираження об"єктної синтаксеми характеризується широкою варіативністю. Набір варіантних форм, що визначають об'єкт порівняння, залежить від лексичних значень предикативних якісних прикметників. Найбільшою кількістю морфологічних форм представлений об"єкт порівняння, зумовлений прикметниками вищого та найвищого ступенів порівняння. З прикметниками вищого ступеня порівняння вживається загалом п"ять форм, проте нормативними й широко вживаними є тільки три форми: знахідного відмінка з прийменником за, родового відмінка з прийменником від та порівняльні звороти із сполучником ніж: Чіпка вищий за Грицька (Панас Мирний); Я щасливіша від неї (Леся Українка); Вона була меншою, ніж Юрасик (Я.Баш). Форми безприйменникового родового відмінка і порівняльні звороти із сполучником як вживаються переважно в усній народній творчості і є в сучасній українській літературній мові позанормативними, пор. Вірний пес кращий нещирого товариша; Вогонь гірший, як вода.

Субстанціальна синтаксема із значенням об"єкта порівняння, зумовлена предикативними прикметниками найвищого ступеня порівняння, може мати шість форм вираження, проте основними і найуживанішими є лише три форми: родового відмінка іменників або займенникових іменників із прийменниками з (із), серед та з-поміж: Мазепа - найзнаменитіший та найрозумніший з усіх минулих діячів України (М.Аркас); Святослав - найхоробріший із князів Київської Русі (З підручника); Солов"ї найспівучіші серед птахів на Україні (В.Скуратівський); Оля найсміливіша з-поміж дівчаток (Л.Письменна). Інші три форми, зокрема родового множини з прийменниками за і від та орудного множини з прийменником між (межи), належать до маловживаних: Семен наймолодший і найспритніший за всіх (І.Ле); Сорт пшениці Тарасиха найкращий від усіх сортів (А.Давидов); Ганнуся була найменша між нами; Межи ними всіма найвеселіший був Іван (І.Франко).

Варіантність форм вираження об"єкта порівняння, з якими пов"я-

зуються предикативні прикметники лексико-семантичних груп із значенням схожості, подібності або несхожості, відмінності та тих, що передають зв"язки і співвідношення між науковими поняттями чи одиницями, особлива тим, що майже кожен прикметник цих груп керує своїми переважно двома, а деякі – й трьома паралельними прийменниково-відмінковими або відмінковими формами залежних іменників: Земля схожа на голову (В.Стус); Він схожий то до зелен-маю, То до прозорого струмка, То до берізки серед гаю (Л.Первомайський); Відрізок АВ паралельний відрізку ДС (з відрізком ДС); Сторона АВ прямокутного трикутника перпендикулярна стороні АС (до сторони АС).

Характерною особливістю морфологічного вираження синтаксеми із значенням об"єкта порівняння, зумовленої двовалентними предикативними прикметниками безвідносної міри ознаки, є те, що вона може бути представлена і формою називного відмінка однини: Брат і сестра схожі між собою; Горобець і соловей подібні один на одного; Олена й Марина однакові; Микола й Віктор різні. Значно частіше вживається синкретична форма називного відмінка множини, яка передає значення об"єкта порівняння і суб"єкта якісної ознаки нерозчленовано, тобто однією формою: Діти схожі між собою; Села подібні одне до одного; Олівці однакові; Будинки різні; Слова тотожні.

Субстанціальну синтаксему із значенням об"єкта обмеження, яка входить в обов"язкове валентне оточення предикативних прикметників безвідносної міри ознаки, послідовно реалізують форми давального відмінка іменників або займенникових іменників та родового відмінка з прийменником для: Тимко любий мені...(Г.Тютюнник); Денис став для неї дорогим та любим (І.Нечуй-Левицький); Стежка відома татарам (М.Коцюбинський); Кінофільм виявився відомим для глядачів (З газети). На вираженні факультативної об"єктної синтаксеми з цим значенням спеціалізується безприйменниковий орудний, з яким в межах таких іменників, як лице, вид, може перетинатися знахідний відмінок із прийменником з (із): Він був схожий лицем на матір (І.Нечуй-Левицький); Любка була схожа з лиця на Немидору (І.Нечуй-Левицький).

Позиційна структура двоскладних речень з двовалентними предикатами якості має свої відмінності як на рівні присубстантивних узгоджених і неузгоджених, так і детермінантних другорядних членів. Вони виявляються в тому, що морфологічні й синтаксичні ад"єктиви досить часто диференціюють ознаки того самого предмета чи істоти, вирізняючи в такий спосіб суб"єкт якісної ознаки та об"єкт порівняння. Це дає змогу зіставляти денотативно спільні предмети, що

розрізняються за своїми якісними характеристиками: Доччині діти менші за синових; Ситцеве плаття легше від штапельного; Очі у Ганни чорніші, ніж у Ярини (В.Федоров); Будинки в місті вищі, ніж у селі. У вживанні детермінантних другорядних членів відмінним є використання детермінантів із синкретичними локативно-об"єктними і темпорально-об"єктними значеннями, які поширюють предикативне ядро двоскладних речень, сформоване відповідно за допомогою прикметників найвищого та вищого ступенів порівняння: Марійка найтихіша в класі (Ю.Збанацький); Місто найбагатше в королівстві (П.Загребельний); Село моє найкраще в світі (Л.Павленко); Сьогодні куліш смачніший, ніж учора (М.Коцюбинський); Зараз Ляля була жвавіша і говіркіша, ніж уранці (О.Гончар); Взимку калина солодша, ніж восени (В.Мамчур).

Двоскладні речення з двовалентними предикатами якості на відміну від речень з одновалентними предикатами якості характеризуються переважно асиметрією співвідношень їх семантичної і формально-граматичної структури. Асиметрія виявляється не в кількісному складі компонентів цих ярусів, а у відсутності однозначного зв"язку між семантичними функціями тих чи інших компонентів власне-семантичної структури, семантико-синтаксичними функціями співвідносних з ними синтаксем та формально-синтаксичними функціями цих компонентів. Відмінності в кореляціях функцій непредикатних компонентів залежать насамперед від семантики двовалентних предикатів якості. Найчіткіше вони простежуються в реченнях, предикативний прикметник яких виражає своє позитивне або негативне ставлення до кого-небудь, пор.: Петро любий Наталці; Діти милі батькам; Ледар ненависний трудареві. У таких реченнях порушення кореляцій властиве обом непредикатним компонентам. Так, субстанціальна синтаксема із значенням об"єкта обмеження у власне-семантичній структурі речення співвідноситься з аргументною семантемою експерієнсива, тобто носія певного психічного або фізіологічного стану, а у формально-граматичній структурі речення її реалізує іменник у формі давального відмінка чи родового з прийменником для, що виконує формально-синтаксичну функцію додатка. Друга субстанціальна синтаксема виконує семантико-синтаксичну функцію суб"єкта якісної ознаки, але у власне-семантичній структурі речення їй відповідає непредикатний аргумент із семантичною функцією об"єкта, а у формально-граматичній структурі речення вона виступає в позиції підмета.

Порушення кореляцій між функціями одного компонента спостерігається в реченнях типу Юнак вірний дівчині. Вони виявляються в

тому, що субстанціальна синтаксема із функцією об"єкта обмеження ґрунтується не на одній, а одночасно на двох семантичних функціях непредикатних аргументів власне-семантичної структури речення – об"єкта й адресата, що свідчить про синкретичний характер базової аргументної семантеми. У формально-граматичній структурі речення ця синтаксема виконує функцію додатка.

У висновках узагальнено результати проведеного дослідження. Відзначено, зокрема, що семантична специфіка предикатів якості спричинилася до того, що вони виступають у валентному оточенні одного або двох залежних непредикатних іменників, один із яких завжди виконує семантико-синтаксичну функцію суб"єкта якісної ознаки, а інший – об"єкта порівняння або об"єкта обмеження якісної ознаки. Отже, семантико-синтаксична структура елементарних двоскладних речень з цими предикатами в українській мові є маломісною й однотипною.

Для більшості елементарних двоскладних речень з одновалентними предикатами якості характерні симетричні відношення між трьома ярусами їх структури, для відповідних речень з двовалентними предикатами якості – асиметричні відношення.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

1. Семантико-синтаксична структура речень з двовалентними предикатами якості // Проблемні питання синтаксису: Зб. статей. – Чернівці : ЧДУ, 1997. – С. 125-131.

2. Градація ознаки предикатів якості // Актуальні проблеми граматики: Зб. наук. праць. – Кіровоград, 1997. – Вип. 2. – С.157-161.

3. Якими відмінковими формами керують прикметники ? //Українська мова та література. – 1997. – Число 38 (54). – С. 7.

4. Абсолютивно-релятивні властивості семантики повнозначних слів і структура простого речення // Студії з лексикології, граматики і лінгводидактики: Зб. статей. – Вінниця, 1996. – С. 99-101.

5. Сучасні засади до вивчення мовних реальностей (на матеріалі предикатів двоскладного речення української мови // Сучасні педагогічні технології у вищій школі: Наук.-метод. зб. – Вінниця – Київ, 1995. – С. 171-173 (у співавторстві).

6. Валентна сполучуваність предиката двоскладного речення української мови // Науковий збірник (Теорія і практика в період радикальної економічної реформи). – Вінниця, 1996. – С. 40-42.

7. Валентність мовних одиниць /Джерела та вияв у одиницях різних мовних рівнів/ // Тези доповідей Звітної наукової конферен-

ції викладачів і студентів філологічного факультету ВДПІ за 1994 рік. – Вінниця, 1995. – С.3–4 (у співавторстві).

8. Предикатна синтаксема якості в двоскладному реченні // Тези доповідей і повідомлень наукової конференції "Мовна дійсність в Україні". – Вінниця, 1994. – Ч.II. – С. 142–144.

9. Прикметники української мови як носії активної валентності в реченні // Тези доповідей Міжнародної науково-теоретичної конференції "Функціональна граматика". – Донецьк, 1994. – С. 68 (у співавторстві).

10. Своєрідність емоційного компоненту предикатів двоскладного речення у віршах М.Бажана // Науковий збірник (Теорія і практика в період радикальної економічної реформи). – Вінниця, 1996.– С. 42–43.

Тимкова В.А. Двоскладні речення з предикатами якості в українській мові. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет ім.М.П.Драгоманова, Київ, 1998.

У дисертаційній роботі досліджено семантико-синтаксичну структуру двоскладних речень, зумовлену предикатами якості. Визначено специфіку семантичної природи одно- та двовалентних предикатів якості, їх лексико-семантичні різновиди та валентне оточення, синтетичні й аналітичні модифікатори предикатної ознаки, встановлено типи валентно-непов"язаних компонентів у двоскладних реченнях з одно- та двовалентними предикатами якості, співвідношення їх семантичної і формально-граматичної структури.

Ключові слова: двоскладне речення, предикати якості, валентність, суб"єкт якісної ознаки, об"єкт порівняння, об"єкт обмеження, семантико-синтаксична та формально-граматична структура.

Тымкова В.А. Двусоставные предложения с предикатами качества в украинском языке. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет им. М.П.Драгоманова, Киев, 1998.

В диссертационной работе исследована семантико-синтаксическая структура двусоставных предложений, обусловленная предикатами качества. Определены специфика семантической природы одно- и двувалентных предикатов качества, их лексико-семантические разновидности и валентное окружение, синтетические и аналитические моди-

фикаторы предикатного признака. Установлены типы валентно-несвязанных компонентов в двусоставных предложениях с одно- и двувалентными предикатами качества, соотношение их семантической и формально-грамматической структуры.

Ключевые слова: двусоставное предложение, предикат качества, валентность, субъект качественного признака, объект сравнения, объект ограничения, семантико-синтаксическая и формально-грамматическая структура.

Tymkova V.A. The two-member sentences with the predicate of quality in Ukrainian language.

Dissertation for the Candidate's degree in Philology on speciality 10.02.01. - Ukrainian language. National Pedagogical University named after M.Dragomanov, Kyiv, 1997.

The dissertation presents an investigation of semantic-syntactical structure of two-member sentences determined by predicate of quality. The semantic peculiarity of monovalent and divalent predicates of quality, their lexic-semantic variety and valency surroundings, synthetic and analytical modificators of predicate's features are ascertained. The types of elements that are not evoked by monovalent and divalent predicates of quality in two-member sentences are found out, correlation of semantic and formal-grammar structures of this sentences is elucidated.

Key words: the two-member sentence, the predicate of quality, valency, subject of qualitative feature, object of comparisons, object of restriction, semantic-syntactical and formal-grammar structures.